

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я ЯК ФАКТОР ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ МІЖ ЗАПОРІЗЬКОЮ СІЧЧЮ ТА РОСІЄЮ

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з укладенням Андрусівського перемир'я і його впливом на політичну ситуацію в Запорізькій Січі. Автор дійшов висновку, що договір призвів до загострення політичних стосунків між Росією та Запоріжжям.

Ключові слова: Запорізька Січ, перемир'я, договір, рада, політика.

Андрусівське перемир'я не раз привертало увагу дослідників. Вивченню цього питання присвячено ряд монографій та наукових статей¹, проте проблема впливу договору на політичну ситуацію в Запорізькій Січі не стала предметом спеціальних досліджень і розглядалась дослідниками в контексті більш загальних проблем, зокрема в монографіях О.М.Апанович, Д.Дорошенка, К.І.Стецюк та інших².

Польсько-російська війна, яка розпочалася ще 1654 року, завершилась 30 січня 1667 р.* укладенням перемир'я в селі Андрусово (поблизу Смоленська)³. У своєму прагненні миру сторони керувались рядом причин: це і їх виснаженість, і зацікавленість в антитурецькому союзі. Крім того, Росія в цей час вела війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря⁴ і війна з Польщею та турецька загроза змушували її розпорозувати військові ресурси. Аналіз змісту договору свідчить, що компроміс, в основному, був досягнутий за рахунок поділу українських земель⁵. Голова російської делегації А.А.Ордин-Нащокін послідовно відстоював думку про те, щоб "... не уступив черкас с польским королём мира не сыскать..."⁶. Російські послани доволі швидко погодились віддати Польщі Правобережжя, але за Запоріжжя й Київ розгорнулася запекла боротьба з використанням військових демонстрацій, залякуванням союзом з татарами або Швецією⁷. Військові акції П.Дорошенка змусили Польщу, яка щойно ліквідувала заколот Є.Любомирського, терміново укласти перемир'я з Росією.

Відповідно до укладеного договору, між Росією і Річчю Посполитою встановлювалося перемир'я на 13,5 років. Смоленщина, Лівобережна частина України, Сіверщина та Київ відходили (на два роки) до Росії, а Правобережна Україна та Білорусія – до Польщі. Запоріжжя мало перебувати під владою обох держав. У пункті 3 мирного трактату зазначалось:

* Даткування подається за старим стилем.

“И низ Днепра, что именуется Запорожье, и тамошние козаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут, имеют быть в послушании под обороною и под высокою рукою обеих в.г. наших, на службу и от наступающих, от чего боже сохрани, бусурманских сил”⁸. Запоріжжя передбачалось використовувати для боротьби з татарами і зміцнення кордону: в “Запорогах и на Дону спомочный и оборонный промысел над бусурманами не престанет”⁹. У випадку нападу татар або “бунту” козаків обидві держави зобов’язувались виділяти по 25 тисяч війська “на очищение Украины от татар и еже привести непослушных к послушанию козаков”¹⁰.

Російська сторона була задоволена умовами договору. А.Л.Ордин-Нащокин, повідомляючи про укладення договору, писав: “О Кieve и Запорогах свыше человеческой мысли склонились Польские Коммисары, и на то знаки Божие явные”¹¹. За успіхи у переговорах його було відзначено – він очолив Посольський приказ та отримав чин боярина¹². Вперше в історії Росії ведення іноземних справ було доручено одній особі, крім того, відбулася реформа і самого Посольського приказу. До його складу увійшли Малоросійський, Владимирський та Галицький прикази¹³. Таким чином, внутрішню структуру Російської держави було пристосовано до змін, що відбулися після укладення перемир’я.

Оцінка договору в історіографії є неоднозначною¹⁴. На нашу думку, він не був перемогою ні польської, ні російської дипломатії, тому що лише юридично закріплював реальний стан справ. А по відношенню до козацької України це був дипломатичний прорахунок з боку Росії, адже він посилив у ній антиросійські настрої та створив додаткові умови для самостійної політики Запоріжжя, яке тепер мало підкорятися двом державам. Подвійний протекторат давав можливість грати на інтересах сторін і практично не виконувати розпоряджень жодної. Щодо впливу угоди на міжнародні відносини в регіоні, то договір мав загальноєвропейське значення: як і Піренейський, Копенгагенський (1659), Олівський мирні договори, він фіксував нові співвідношення сил на європейському континенті. Пізніше російська і польські сторони розвинули досягнуті Андрусівським перемир’ям домовленості, уклавши восени 1667 р. “Союзу постанову”, за якою зобов’язувались діяти спільно у випадку агресії Туреччини та Криму. Було визначено розмір компенсації вигнанцям* та досягнуто домовленість щодо обміну військовополоненими і вільний проїзд дипломатів та купців через обидві країни¹⁵.

Представники політичних сил козацької України не були присутніми

* Так називали шляхтичів, які позбулися володінь внаслідок війни 1648–1668 рр. та Андрусівського перемир’я.

на переговорах, які С.Величко влучно назвав “торгом”¹⁶. Але навіть звістка про їх початок викликала негативну реакцію. Поширювались чутки, що нібито вся Україна віддається під владу Речі Посполитої¹⁷, і що в договорі є пункт про винищення за участю кримського хана українських козаків, у тому числі й запорожців¹⁸. Додавало напруження і невдоволення через введення гарнізонів на початку 1666 р. до Новгорода-Сіверського, Глухова, Батурина, Стародубу, Гадяча, Полтави, Миргорода, Лубен, Прилук¹⁹. Це стало однією з причин заворушень влітку 1666 р. на Лівобережжі (в Переяславському полку), які було придушено спільними зусиллями І.Брюховецького та російських воевод²⁰. Розташування залоги в Січі на початку 1667 року призвело до посилення антиросійських настроїв і серед запорожців. Збурював їх і правобережний гетьман, який протягом 1666 року надсилав кошовому Ждану (Івану) Рогу листи з пропозиціями бути з ним у дружбі²¹.

Політична ситуація сприяла посиленню позицій угруповання запорожців, що орієнтувалось на союз з ханатом та П.Дорошенком. Ж.Ріг в листі до І.Брюховецького вже відкрито дорікав останньому за промосковську політику²². Справа у тому, що в березні 1665 р. Брюховецький, побоюючись зростання опозиційних настроїв серед запорожців і можливої здачі кодачанами фортеці своїм противникам з Черкас та Крилова, висунув ідею розташування в Кодаку та Кременчуці московських гарнізонів по 300 осіб, потім він запропонував збільшити їх ще на 1000. Це, на думку І.Брюховецького, дозволило б контролювати Запоріжжя. Також він просив з весни 1666 року ввести залогу з 1000 осіб на чолі з воеводою у саму Січ. Вивчав гетьман і питання можливості припинення фінансування Січі. Він дипломатично запитував царя, чи слід йому надалі направляти прибутки з млинів на р.Ворсклі на утримання низового війська та Кодаку, чи спрямувати кошти на щось інше. Цей намір почали реалізовувати. Кодацький полковник Харько (Захар) Кривий попросив прислати фортеці на зиму борошна, кожухів, чобіт, шапок, полотна, пороху. Наказний гетьман, переяславський полковник Данило Єрмоленко, звернувся тоді до Брюховецького, бо сам зміг забезпечити Кодак тільки борошном та кожухами. Стривожені чутками запорожці звернулися до Брюховецького. Кошовий отаман Ріг у своєму в'їдливому листі до гетьмана прозоро натякнув на мінливість фортуни (щастя на швидкому колесі дуже швидко обертається)²³. Сам Брюховецький звинувачував запорожців у намаганні “старшинства достушыгы”²⁴.

На Січі дедалі більше поширюється ідея союзу з ханом та П.Дорошенком²⁵. Наприкінці 1666 р. воевода Григорій Косагов, який прибув з залогою до Січі, повідомляв І.Брюховецькому, що запорожці царських рат-

них людей не люблять і говорять, ніби з їхньої милості не стало війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком²⁶. Через посилення антиросійських настроїв Г.Косагов вимушений був поспіхом покинути Запоріжжя, не встигши вивезти свій провіант (350 бочок хліба)²⁷.

Після підписання перемир'я ворожі настрої запорожців проти Москви посилювалися. І.Брюховецький, бажаючи запобігти виникненню конфронтації, через стольника Телепнева просив московський уряд, щоб в Кременчук і Кодак надіслали війська й було припинено постачання Запоріжжя хлібом та вжито заходів для зменшення "людності" у Січі, бо від запорожців слід очікувати великого заворушення²⁸. Не вдовольняючись цим, гетьман послав у Москву Олександра Селецького й через нього сповістив, що він усіляко умовляв запорожців, посылаючи їм різні подарунки, на "добру справу" і, головне, на те, аби жити у злагоді й братерській любові з московськими ратними людьми, і скаржився на єпископа Мефодія, який намовляє запорожців "на зло"²⁹. 30 травня 1667 р. полтавський воевода М.Волконський сповіщав П.Шереметьєва про "шатовство" (схильність до бунту) місцевих мешканців, які сподівались на підтримку запорожців, що в свою чергу схилилися до П.Дорошенка. Цар, стурбований позицією Січі, відправив грамоту кошовому, де просив утримувати козаків від "шатовства" та союзу з ордою і П.Дорошенком³⁰. Але, незважаючи на вжиті заходи, заворушенням не вдалося запобігти.

У квітні 1667 р. з Москви до Криму було відправлено посольство на чолі зі стольником Юхимом Лодиженським, який мав передати вітання хану Адил-Гірею з прийняттям "кримського юрту" і провести переговори про укладення миру³¹. Разом з ним повертався татарський посол Мухамед-ага в супроводі 20 татар. 3 квітня 1667 р. послі переправилися через Дніпро. Наступного дня до них приєдналися близько 150 запорожців, які зимували в українських містах (на чолі із старшиною Гайчуном та осавулом Хвесиком*) і прямували до Січі. 6 квітня козаки, заїхавши наперед, влаштували засідку в урочищі Першому Пришибі біля річки Базавлук³², вбили Мухамеда-агу і тринадцять осіб із його супроводу, семеро татар врятувалися і встигли втекти до Ю.Лодиженського³³. Якщо розглянути обставини нападу, який стався на третій день сумісної подорожі, то стає зрозумілим, що його об'єктом були татари. Це наштовхує на думку про виникнення конфлікту в межах цього терміну, що підтверджував і Сидір Донець, посол Брюховецького на Січі. Він повідомляв пізніше гетьману, що приводом до вбивства кримських послів стало вихваляння татар спільно з росіянами підкорити усе Запоріжжя і винищити козаків³⁴.

* Відомо, що отаман Гайчук походив із Лисянки, а осавул Хвесик – з Чигирина.

Посли 8 квітня 1667 р. прибули до Січі й звернулися до кошового Ж.Рога з вимогою знайти злочинців, а їм допомогти дістатися до кримського міста Шекермена. Кошовий відповів, що вчинили вбивство без його відома і відшукати злочинників неможливо. Через декілька днів (10 квітня) зібралась рада, на якій козаки, вочевидь, вирішили перевірити достовірність заяв татарських послів. Після неї вони відібрали в Лодигенського всі листи, скарбницю, платню боярину Василю Шереметьєву (який з 1660 р. перебував у полоні в Криму) та послові Якову Якушкіну³⁵ і заявили, що його не відпустять, адже до них немає грамот ні від государя, ні від гетьмана³⁶. Тоді Ю.Лодигенський послав від себе до Москви рейтара Некрасова з запитом, чи повертатися назад, чи продовжувати подорож, а сам залишився в Січі до царського указу.

12 травня 1667 р. зібралась нова рада, на якій було вирішено обрати кошовим замість Ж.Рога Остапа Васютенка (Черемиса)³⁷. Коли Ж.Ріг запропонував відшукати тих козаків, що вбили татар, почали лунати вигуки з кола, що шукати не треба, бо він все сам добре знає, адже в нього в курені лежать татарські речі. Коли йому їх показали, він відповів, що це подарунок від козаків, а де вони ці речі взяли – не сказали³⁸. Порушувалось на раді й питання про приєднання до правобережного гетьмана П.Дорошенка. Частина козаків наполягала на тому, що не можна виходити з-під “руки” государя³⁹. Крім того, було вирішено відпустити Ю.Лодигенського.

Новий кошовий О.Васютенко з 40 козаками відправився проводити посла. Через півгодини після їх від'їзду група козаків на чолі зі Страхом* почала підбурювати запорожців не відпускати послів. Зібралось близько 500 козаків, які посідали в човни й наздогнали останніх у двох верстах від Січі, наказали пристати до берега, де їх роздягли, загнали до води та вбили, частині вдалося врятуватися, вони повернулися на Січ, звідки їх відпустили до Полтави⁴⁰. Пізніше Страха було покарано, його прикували до гармати, але він спромігся підпоїти вартового й втік до кримського містечка Аслама, де його повісили⁴¹.

Ініціатором вбивства, вочевидь, стало угруповання, що підтримувало П.Дорошенка і намагалося таким чином загострити відносини з Московією та примусити Січ до союзу з правобережним гетьманом. Зокрема, в документації Посольського приказу вбивці Ю.Лодигенського прямо називаються “Дорошенковими козаками”⁴². В Запоріжжі дійсно набуває поширення ідея про об'єднання з Дорошенком та з полтавським полковником для боротьби з царськими військами⁴³. На цей час в Полтаві посили-

* Становище останнього в ієрархії Січі досі не з'ясоване, лише відомо, що він походив з міста Кальниболота.

лись антиросійські настрої, які стали реакцією на свавілля воеводи. Так, князь Михайло Волконський доповідав царю: “От полтавского полковника казакам и мещанам, которые тебе, великому государю, хотят верно служить, заказ крепкий, с большим пристрастием, чтобы ко мне никто не ходил и с твоими русскими людьми никто не водился, а кто станет водиться, тех хотят побивать до смерти; мещанам, которые выбраны к таможенному сбору в целовальники, полковник грозит большим боем, чтобы с проезжих людей на тебя, государя, возовых пошлин не брали”⁴⁴.

Звістка про вбивство російського посла незабаром розійшлася по навколишніх містечках. Зокрема у місті Кишенька ходили чутки, що в Січі вирішили не пропускати нікого з російських людей через Дніпро, аби не було повідомлень про Ю.Лодиженського та інших государевих людей, а вояків, які були із Косаговим, лякали, що якщо вони підуть на Січ, то їх втоплять в Дніпрі, бо на це є наказ кошового отамана⁴⁵.

Для розслідування обставин нападу на послів і покарання винних в Україну був відправлений стольник Василь Кікін. Царська вказівка суворо покарати винних була дана й гетьману І.Брюховецькому. Останній, для з'ясування обставин, у травні 1667 року посилає на Січ Федора Донця, якій пізніше доповів Кікіну, що кошовий та старшина зайняли очікувальну позицію і погрожують приєднатися до П.Дорошенка та татар у випадку, якщо цар не пробачить запорожців⁴⁶. Крім того, Донець повідомив про загострення політичної ситуації на Січі. Він свідчив, що в цей час на Запоріжжі зібралось більше людей, ніж в попередні роки, і серед них переважали вихідці з правого берега Дніпра. Під час його перебування в Січі відбулась рада, на якій козаки, що походили з лівої сторони Дніпра та вже тривалий час жили у Запоріжжі, почали звинувачувати козаків, що недавно прийшли з Правобережжя, у тому, що “таке лихо” вчинилося через них. На що останні пред'являли листи, відібрані в Ю.Лодиженського, кажучи що там йдеться про те, що цар замирюється з поляками, татарами та турками і це, мабуть, для того, щоб знищити Запоріжжя, тому вони послів і вбили⁴⁷. Суперечки погрожували перейти у зіткнення, тому кошовий порадив послу сховатись в курені, щоб його не вбили⁴⁸.

В листі до гетьмана від 21 травня 1667 року, якого привіз Донець, кошовий заявляв про свою непричетність до вбивства послів. Цей факт він вважав наслідком політики царських воевод в українських містах. Крім того, він дорікав царю за дипломатичні контакти з Кримом, побоюючись, що вони призведуть до обмеження прав Запоріжжя. Також в листі висловлювалось сподівання подальших мирних відносин з Москвою та прохання обмежити свавілля воевод⁴⁹.

Царський уряд, отримавши інформацію від Брюховецького та В.Кі-

кіна, з яких випливало, що події на Запоріжжі можуть стати початком повстання і тому краще не загострювати відносин з Січчю⁵⁰, вирішив не вживати заходів для покарання запорожців, але своє офіційне помилування відправив на Січ тільки 28 липня 1670 р.⁵¹.

Андрусівським договором Росія фактично відмовилась від об'єднання обох частин козацької України та закріпила її поділ⁵². Це сприяло посиленню антиросійських настроїв, особливо на Правобережжі, політична еліта якого змушена була орієнтуватися на Туреччину і Крим. Запоріжжя теж не обминули антимосковські настрої, що призвело до активізації угруповання, яке орієнтувалось на Дорошенка. Вбивство татарських послів 6 квітня 1667 р. було, вочевидь, наслідком конфлікту, який виник між татарами і козаками під час сумісної подорожі. У той же час вбивство Ю.Лодиженського стало наслідком намагання угруповання, яке орієнтувалось на П.Дорошенка (до якого, можливо, належав і Ж.Рог), примусити Запоріжжя до союзу з правобережним гетьманом. Можлива і ще одна мотивація цього вчинку. Адже у випадку, якщо дипломатична місія спромоглась би досягнути успіху і хан приєднався до договору та визнав факт поділу України, П.Дорошенко позбувся б союзника. Тому має право на існування й думка, якої притримується, зокрема, Г.В.Холдирьова, що дипломатична місія Ю.Лодиженського та С.Скворцова була зірвана саме П.Дорошенком. Щодо Січі, то політична еліта останньої не наважилась відкрито порвати з Росією і зайняла очікувальну позицію, що й призвело до залагодження конфлікту.

Примітки

1. *Галактионов И.В.* Ещё раз о Андрусовском договоре 1667 р. // Советское славяноведение. – 1978. – №4. – С.9-21; *Олійник Л.В.* З історії російсько-українських відносин // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.52-65; *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – 320 s.; *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667. – Саратов, 1960. – 312 с.

2. *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С.206-210; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.121-124; *Стецюк К.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну. – К., 1947. – С.24-25 та інші.

3. *Галактионов И.В., Чистякова Е.В.* Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М.: Соцекгиз, 1961. – С.63-78.

4. *Копреева Т.Н.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века. – Л., 1952. – С.95, 505.

5. *Степанков В.С.* Борьба Украины и Польши против экспансии Османской империи у 1672–1676 гг. // Украина и Польша у период феодализма. – К., 1991. – С.113.

6. *Матвеев П.* Москва и Малороссия в управление Ордына-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. – М., 1901. – Т.1. – С.227.
7. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.207.
8. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.II – С.659.
9. Там же. – С.665.
10. Там же – С.667.
11. *Бантши-Каменський Д.Н.* История Малой России. – М., 1822. – С.47.
12. Там же. – С.48.
13. *Соловьёв С.М.* Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С.286-287.
14. *Галактионов И.В.* Ещё раз о Андрусовском договоре 1667 р. // Советское славяноведение. – 1978. – №4. – С.16.; *Олійник Л.В.* Назв. праця. – С.64-65.
15. *Санин Г.А.* Правобережная Украина и Русско-Польские переговоры в Москве // История СССР. – 1970. – №1. – С.129-136; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т.2. – С.90.
16. Літопис Самійла Величка / Переклад В.Шевчука. – К., 1991. – Т.II.– С.134.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1875. – Т.6. – С.199, 203; Т.7. – С.51.
18. АЮЗР. – Т.7. – С.39, 47, 89.
19. Національна бібліотека України, інститут рукописів (далі НБУ. ІР). – Ф.1. – Спр.54671. – Арк.109.
20. *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1960. – С.277-289; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Іваничука. – К., 1992. – С.134.
21. Росийський государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.229. – Оп.5. – Ст.21. – Арк.1.
22. *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – М., 1962. – Кн.5. – С.190.
23. АЮЗР. – Т.6. – С.17-19; *Заруба В.* Кодак // Собор. – 1991. – 2 травня. – С.4.
24. АЮЗР. – Т.6. – С.103.
25. РГАДА. – Ф.229. – Оп.3. – Ст.60. – Ч.2. – Арк.375-376.
26. *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – С.160.
27. АЮЗР. – Т.6. – С.159.
28. АЮЗР. – Т.6. – С.174.
29. Там же. – С.177, 178.
30. РГАДА. – Ф.229. – Оп.3. – Ст.60. – Ч.2. – Арк.267-271, 277.
31. РГАДА. – Ф.123. – Оп.1(4). 1667. – Ст.146. – Арк.3; Оп.1. – Ст.44. – Арк.178; *Халдыфёва Г.В.* Взаимоотношения России и гетманов Украины с Турцией в 1666–1681 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. – М., 2001. – С.14.

32. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – Львів., 1991. – Т.2. – С.247.
33. АЮЗР. – Т.6. – С.170.
34. АЮЗР. – Т.6. – С.186.
35. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.2. – С.248.
36. АЮЗР. – Т.6. – С.170.
37. *Солов'єв С.М.* Історія Росії с древнейших времён. – С.353; АЮЗР. – Т.6. – С.184.
38. АЮЗР. – Т.6. – С.184.
39. Там же. – С.185.
40. Там же. – Т.6. – С.189, 196.
41. Там же.
42. РГАДА. – Ф.123. – Оп.1(4). 1667. – Ст.146. – Арк.3, 10.
43. АЮЗР. – Т.6. – С.198.
44. Там же. – С.181.
45. Там же. – С.197.
46. Там же. – С.181.
47. Там же. – С.199-200.
48. Там же.
49. Там же. – С.204.
50. Там же. – С.199, 203.
51. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Ч.4. – М., 1828. – С.217.
52. *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski... – S.255.

Резюме

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с заключением Андрусовского перемирия и его влиянием на политическую ситуацию в Запорожской Сечи. Автор пришел к выводу, что договор вызвал обострение политических отношений между Россией и Запорожьем.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, перемирие, договор, казачья рада, политика.

Одержано 7 листопада 2005 р.